

ԱՐՏԱՇԵՍ ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ

ԵՐԲ և ՈՐՏԵՂ Է ԳՐՎԵԼ ՍՇՈ ՏՕՆԱԿԱՆ-ՃԱՌԸՆՏԻՐԸ

Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 մատյանը մեզ հասած հայերեն ամենամեծ ձեռագիրն է, որն հայտնի է «Մշո Ճառընտիր» անունով: Այդպես է կոչվում, որովհետև ձեռագիրն այդտեղ է պահվել դարեր շարունակ և այդտեղից էլ հայտնի է դարձել բանասիրությանը: Շատ է գրվել նրա մասին, առավել շատ է խոսվել, և նրա համբավը, ավելի քան որևէ հայերեն ձեռագրի, տարածված է աշխարհում: Սակայն ձեռագրի գրչության հանգամանքները, տեղը, ժամանակը, ծագողը և այլն, դեռևս լրիվ պարզված չեն և դրանց վերաբերյալ տարբեր կարծիքներ կան բանասիրության մեջ: Ձեռագրի, հիշատակարանի և հիշատակագրությունների քննությունը հնարավորություն է բնձնում որոշակիություն մտցնել այդ թեման հարցերում:

Ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանք է բերվել 1205 թվականին: Վանքի միաբանության և շրջակայքի բնակչության հանգանակությամբ, որ կազմում էր շորս հազար դրամ, գերությունից այն փրկագնվել էր ելաթում ապաստանած այլազգի մի աստիճանավորից: Ձեռագիրը գրելուց և ծագկելուց հետո շեյն հասցրել Հիշատակարանը գրել և կազմել:

Կազմելուց առաջ, Առաքելոց վանքում գրվեց ձեռագրի հափշտակման և վերագնման պատմությունը, որը և դարձավ ձեռագրի Հիշատակարանը, իսկ ձեռագիրը դարձավ «Մշո Տօնական» կամ «Մշո Ճառընտիր»: Ձեռագրի կազմողն ու Հիշատակարանի գրիչը, որ միևնույն անձնավորությունն է, չի հիշատակում իր անունը: Նա անհայտ է թողնում նաև ձեռագրի գրչության վայրն ու ժամանակը¹, որ անհայտ էլ մնաց մինչև այսօր: Այնուհետև Տօնականը դարձավ Առաքելոց վանքի համար մի տեսակ Կոճղ, Մայր-Հուշամատյան, սխտի միաբանները Տօնականի վերջում ավելացրին Գրիգոր Լուսավորչին վերադրվող «Կտակը» վանքի հիմնադրման ու սահմանների մասին, որը Տարոնի մեծ իշխան Զորտուանել Մամիկոնյանի՝ հիշյալ «Կտակ»-ին կից հիշատակարանի համաձայն, գրված էր «հելլէն և յոյն գրով» և ինքը՝ իշխանը թարգմանել է «ի հայ գիրս» և հաստատել²: Տօնականի մեջ արտագրված է նաև Մա-

¹ Այսպես ենք կարծում, որովհետև նա, որ գիտեր Տօնականի գրչության հետ կազմված որոշ մանրամասներ, նույնիսկ գրչի՝ վարդանի կարճեցի լինելը, չէր կարող չիմանալ ձեռագրի գրչության վայրը:

² Ղ. Ալիշանը այդ «Կտակի» մասին գրում է. «նման իմն է գրվածս հուշակավոր բայց անվան Պաշանց քղրայն. ավելի բնդունելի է սա տեղագրական անվամբը և ծանոթագրությամբ, բավական հին թվի և վանուց առաջնորդի կամ միաբանի մի գրված, կես հին, կես նոր և ուսմիկ ոճով» (Հայագատում, Բ, էջ 98, ծնթ. 1): Հակոբակ դրան Հ. Ոսկյանը հավաստում է, որ ետևեն ու բովանդակութենեն դատելով, ետնագրայան է և անոր (Գր. Լուսավորչի—Ա. Մ.) անունովը կնքված՝ վանքին հողերը ապահովելու համար»: Հեղինակը «Կտակը» անվանում է «Սահ-

միկոնյան նույն իշխանի «Կտակը», որը նա «Ի թուին ՇԾԳ (1104) բազում աշխատութեամբ... ի գլուխ եհան»³: Հետո տարրեր ժամանակներում, տարրեր առիթներով այդտեղ հիշատակություններ են թողնում վանքի առաջնորդներից, միաբաններից, նվիրատուներից ու այցելուներից ոմանք: «Պատուեալ յամենայն ժամանակի յուխտաւորաց»⁴ ձեռագիրը հետագայում բանասիրության և արվեստագիտության մեջ է մտնում որպէս Մշո Տօնական կամ Մշո Ճառընտիր ոչ միայն այնտեղ պահպելու, այլև Մուշում գրված և ծաղկված լինելու համար: Մեծ եղևոնի օրերին, Մշո Տօնականը իր ժողովրդի նման, հարկադրաբար թողնում է իր դարավոր և տոհմիկ բնակավայրը և ժողովրդի փրկված բեկորների ձեռքով, դեղերումներից հետո, հանգրվանում Մաշտոցյան Մատենադարանում՝ կրելով 7729 համարը, «Մշո Ճառընտիր» մականունը և «Հայերեն ամենամեծ ձեռագիրը» պատվանունը:

Ա.

Հիրավի, Մշո Տօնականը աչքի է ընկնում և հայերեն մյուս ձեռագրերից առանձնանում է նախ և առաջ իր պատկանելի մեծությամբ: Առաջին կեսը կշռում է 15,2 կգ, երկրորդը՝ 12,3 կգ, բնդամենը 27,5 կգ: Մագաղաթյա հսկայի յուրաքանչյուր թերթը 70,5 × 55,3 սմ մակերես ունի: Այդ մեծության մագաղաթ կարելի էր պատրաստել միայն արչառի կամ երինջի մորթուց: Ձեռագիրը ստվար է, և թերթերի բանակը այժմ 600 է: Էջերը եռասյուն են, սյունակը՝ 10,5 × 51,5 սմ մեծությամբ, 45-ական՝ տողերով: 15 սանտիմետրանոց եզրային լուսանցքները, որոնք ավելի լայն են, բան շատ ձեռագրերի ամբողջական թերթեր, նկարիչը ազատորեն դարձրել է ինքնատիպ լուսանցազարդերով: Ձեռագիրը գրված է խոշոր, ուղղագիծ երկաթագրով, ամեն մի թերթում շարելով մոտավորապես 4860 տառ (6 սյունակ × 45 տող × 18 տառ): Արդի վիճակում ձեռագիրը բաժանված է երկու մասի, որոնցից պակասում են բոլորովին պակված-հանված մի քանի տասնյակ թերթեր: Մնացած թերթերից շատերի լուսանցազարդօրը, պիսազարդերը կամ ամբողջ լուսանցային շերտը անխղճաբար կտրված-հանված է: Ձեռագրից պակված թերթերից 16-ը տարվել է Վենետիկ, 1847—50 թթ.⁵, ձեռագիրը երկու մասի բաժանելուց հետո:

մանաց գիր» և կարծում է, թե ուրիշ տեղից է վերցված, այնինչ արտագրված պետք է լինի Մշո Տօնականից («Տարօն-Տուրուրերանի վանքերը», Վիեննա, 1953, էջ 37): 2. Ոսկյանը կասկածելի է համարում նաև Չորտուանեկ Մամիկոնյանի «Կտակը» (անդ, էջ 42):

3 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, Բ, էջ, էջ 98—99, 396—397: «Այս «Կտակ»-ի վավերականությունը կասկածելի է»—գրում է Գ. Լովսեփյանը (Գաբեղին կարողիկոս, Յիշատակարանք ձեռագրաց, Ա., Անթիլիաս, 1951, էջ 292, ծանոթ. 3 (Այսուհետև՝ «Յիշատակարանք»): «Այս յիշատակարանք ձեռագրում այլևս չկա»,—գրում է Մ. Տեր-Մովսիսյանը «Ճառընտիրների հավաքածույում» (Մ. Տեր-Մովսիսյան, Յուցակ ձեռագրաց (անտիպ), Ճառընտիրներ ժն, Մատենադարան, Անտիպ ձեռագրացուցակներ): Այնինչ «Կտակը» գրված է հեջ Տօնականի առաջին թերթի երկրորդ երեսում. թերթը համարյա կեսից պատռված է:

4 Բ. Սարգիսյան, Մայր ցուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վենետիկ, հտ. Բ, էջ 468 (այսուհետև՝ Բ. Սարգիսյան, Յուցակ Վենետիկի):

5 «Վ. Լ. Ներսես Սարգսյան ի Հայս անպաշարհորդած միջոցին ստացեր և հղեր կամ անձամբ օերեր է ի Վենետիկ: Ձեռագրիս ստացման ճիշտ պատմությունն արգեն Զմյուռնիա հրատարակվող Արալոյս Արարատեան» երկշաժաթաթերթին մեջ (1868, էջ 863) մերձավոր ժամանակակից և ականատես մեկը տեղն ի տեղը պատմած է, որով կը ջրվի ժողովրդական կամ լրագրաց մեջ տարածված արտոց լուրը», (Բ. Սրգիսյան, Յուցակ Վենետիկի, Բ, էջ 478): Լրագրի այդ հա-

Ձեռագրի բաժանումը կատարվել է 1828 թվականին կամ դրանից առաջ, բայց ոչ հետո: «Շնորհօք սուրբ հոգոյն վերստին կազմեցան երկոքին սուրբ ճառքս, ի թուականիս Հայոց ՌՄՀէ (1828)-ին... ձեռամբ Կիրակոս մեղապարտ վարդապետի Աղբեցոյ և տիրացու Սահակին... որ բազում աշխատութեամբ հազիւ կարացաք դսա վերստին կազմել»⁶:

Առաքելոց վանքի առաջնորդ Հովհաննես վարդապետ Մուրադյանը, հաստատելով, որ «մատեննս խիստ ծանր և դժուարաշարժ լինելոյ պատճառաւ երկու հատոր արարեալ և կազմեալ է Կիրակոս վարդապետ Աղբեցի ՌՄՀէ (1828) թուոյն հայոց»⁷, ավելացնում է. «1892 թ. մայիսի 4-ին սկսայ կարգաւ բերել զթուանշան թղթոց երկու կազմեալ ճառիցս, առաջինն է 648 երես (գրված է 649, որ շէր կարող լինել. ձեռագրի վերջին էջում՝ 648 է), իսկ երկրորդն է 564»⁸: Այս էջակալումներից ստացվում է $324 + 282 = 606$ թերթ: Այդ քանակին ավելացնելով առաջին մեկ թերթը, որ էջակալված չէր, կստանանք 607: էջակալումից հետո կորել է դարձյալ 7 թերթ: Բարեբախտաբար մնացել են Տօնականի համարչա բոլոր պրականիշերը, որոնցով հնարավոր է վերականգնել ձեռագրի սկզբնական թերթաքանակը և կորած թերթերի քանակը: Մշո Տօնականում պրակաները նշանակված են հայոց այբուբենի տառերի հերթականությամբ: Երեսունվեցերորդ պրակը նշանակելուց հետո միայն, շարունակվում է տառերի թվային արժեքով՝ ԼԷ, ԼԸ... մինչև ՁԳ(83), որը վերջին պրակն է: Ամեն մի պրակ բաղկացած է 8 թերթից, բացառությամբ մի քանիսի: Առաջին պրականիշը՝ Ա-ն, գրված է երրորդ թերթի ստորին լուսանցքում, խորանազարդ էջի վրա, ուր Տօնականի բնագրի սկիզբն է: Պրակից դուրս են առաջին երկու թերթերը: Վերջին պրակի առաջին թերթի մի երեսում ավարտվում է Տօնականը և սկսվում Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանը:

Ձեռագրի 83 պրակներից տասական թերթ ունեն Ռ և Ս պրակաները, չոթ թերթ՝ ՁԲ պրակը, վեցական թերթ՝ Տ, ԾԵ, ԿԸ, ՀԵ և ՁԳ պրակաները, մնացած 75 պրակները ութական թերթից են բաղկացած: Պրակների և թերթերի ընդհանուր գումարը 657 է, ավելացրած սկզբի 2 թերթը և երկու թերթ ԽԳ պրակից, որ առաջին կեսին է միացած, կստանանք 661 թերթ: Այդ ընդհանուր քանակից պակասում է 61 թերթ, և բոլորի հետքերը երևում են. այսպես, մեկական թերթ է պակասում Բ, Դ, Ե, Լ, Մ, Ն, Շ, Ո, Ջ, Ռ, Ց, ԽԶ, Ս, ՍԱ, ՍԲ, Կ, ԿԳ, Հ, ՁԳ պրակներից, երկուական թերթ՝ Ա, Փ, ԽԾ, ՂԴ, ՁԳ պրակներից, երեք թերթ՝ ԽԵ պրակից, հինգ թերթ՝ Ի պրակից և Ը, ԿԱ, ԿԲ պրակները՝ ամբողջությամբ: Այժմ ձեռագիրն ունի $661 - 61 = 600$ թերթ: 61 կորած թերթերից 16-ը Վենետիկում է, բոլորովին անհետ կորել է, հավանաբար, 45 թերթ:

մարում հիշյալ նյութը շղթանք, Ա. Մ.): Այդ թերթերից կազմված ձեռագիրը Վենետիկի Մխիթարյան մատենադարանում կրում է 614 համարը, իսկ Ցուցակում՝ 229: Այս թերթերից 14-ը ձեռագրի մագաղաթյա թերթերն են, իսկ 15, 16, 17 թերթերը թուղթ են, որոնք, հավանաբար, հետադաշում կորած երկու պակաս թերթերի ընդօրինակություններն են, գրված բոլորգրով:

⁶ Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ: «Հին հայկական մանրանկարչություն» 1952 թ. սպաղարված ալբոմի մեջ ձեռագրի կիսավելու մասին արված ենթադրությունը հիշտ չէ (տե՛ս անդ, նկ. 13-ի բացատրության ծանոթագրությունը): Ձեռագիրը Առաքելոց վանքից 1915 թ. հանելու ժամանակ, ամենայն հավանականությամբ, անջատել են նրա կազմերը, տեղափոխելու դյուրության համար:

⁷ Անդ, էջ 9ա:

⁸ Անդ:

Ինչպես վերը հիշատակեցինք Մշո Տոնականի պրակների մի մասի թերթաքանակը խաչարարել է: Սովորաբար յուրաքանչյուր ձեռագրի պրակների քանակը կայուն է լինում, և եթե երբևէ թերի է կազմվում որևէ պրակ, գրիչը զգուշացնում է այդ մասին, բնագիրը թերի շփտելու համար: Այսպես, Գևորգ Սկևռացին 1267 թ. ընդօրինակած իր ձեռագրում ԺԲ պրակի ստորին լուսանցքում զգուշացնում է. «այս տետրս Գ թուղթ է», որովհետև մյուս բոլոր տետրերը կամ պրակները 12-ական թուղթ ունենին: Հատկապես յոթ թերթանոց պրակ անհնարին է կազմել, որովհետև պրակի թերթաքանակը պետք է զույգ լինի: Բայց Մշո Տոնականում այն հնարավոր է եղել: Այստեղ պրակները կազմելիս թերթերը ամբողջությամբ, առանց երկտակելու գրվել են իրար վրա և ոչ թե ծալվել ու գրվել իրար մեջ:

Եթե այդպես է, հնարավոր էր, որ որոշ պրակներ, նույնիսկ կենտ թերթաքանակ ունենալին և որոշ խախտումներ լինեին նրանց միօրինակության մեջ, ինչպես և կա:

Տոնականի 600 մագաղաթյա թերթերը, եթե նկատի ունենանք նրանց մեծությունը, բավականին պատկառելի քանակ են կազմում, որպեսզի այսօր էլ հիացնեն և զարմացնեն գիտողին, քանի որ այն ստացվել է այդքան մատուցառների մորթիներից և վկայում է մագաղաթի պատրաստման արվեստի կատարելությունը միջնադարյան Հայաստանում:

Բ

Մշո Տոնականը նշանավոր է ոչ միայն ծավալալից մեծությամբ, այլ նաև իր բովանդակության հարստությամբ: Այն պարունակում է ներբողյաններ և վարդապետական ճառեր, թղթեր և պատմական բովանդակությամբ ընտիր հատվածներ, մեկնություններ, կանոններ, վարքեր, վկայարանություններ և այլն, և այլն: Նրան նախորդող Տոնականներից մեկ հասած ամենահարուստը Տիվրիկի Նեղիուկ գյուղում 1194 թ. ընդօրինակվածն է, որը 233 նյութ-միավոր ունի⁹, իսկ նրանից հետո 1307 թ. Ղրիմում ընդօրինակվածը՝ 287¹⁰: Այնինչ Մշո Տոնականի նյութ-միավորների քանակը, շնայած իր կորած մասերի¹¹, 327-ի է հասնում¹²: Միայն ճառերի և ներբողյանների հեղինակները անցնում են բառասունից: Մի այդքան էլ մյուս նյութերի հեղինակներն են: Բազմաթիվ նյութեր է պարունակում Տոնականը Գրիգոր Լուսավորչից, Սահակ Հայրապետից, Եղիշեից, Մովսես Խորենացուց, Գավրիթ փիլիսոփայից, Սերեոսից, Աբրահամ Մամիկոնիից Խախտուցից, Զաքարիա կաթողիկոսից, Սահակ կաթողիկոս Գ. Զորափորիցուց, Իգնատիոս վարդապետից և հայազգի այլ մատենագիրներից:

Տոնականի նյութերից շատերը նշանավոր են իրենց հնությունով, նույնիսկ եզակիությամբ: Հիշենք մի քանիսը. «Ի պատմութենէ Հերակղի. վասն աւերածոյն Երուսաղէմի եւ տանելոյն ի գերութիւն զսուրբ փայտ խաչին Քրիստոսի

⁹ F. Macler, Catalogue des manuscrits arméniens... de la Bibliothèque National, Paris, 1908, էջ 48—54, ձեռ. № 110:

¹⁰ Անդ, էջ 57—61, ձեռ. № 116—118:

¹¹ «Երանելոյն Զաքարիայի հայոց կաթողիկոսի...» ճառին, որ կրում է ճկՁ համարը, հաջորդող ճառը ճկէ համարն ունի և սկսվում է նոր էջից «Նորին Յոհանու ասացեալ...» ճառով: Նշանակում է դրանց միջև եղած թերթը պարունակել է մի ուրիշ ճառ Հովհաննես Ոսկերիանից, որ այժմ չկա:

¹² Հաշվի մեջ են նաև վեներտիկում գտնվող թերթերում պարունակվող ութ ճառերը:

Պարսիկս» (ՄՀԳ) հատվածները, Գ. Արզարյանի ենթադրությամբ Սերեոսի երկից մնացած հատվածներ են և առայժմ հայտնի ամենահնագույն նմուշը այդ երկից¹³: «Աբրահամու արքեպիսկոպոսի Եփեսացույ ներբողիան յաւետիս սուրբ Աստուածածնին եւ միշտ կուսին Մարիամու» ներբողյանի մասին Բ. Սարգիսյանը գրում է. «Աբրահամ Եփեսացու գրուածներեն միակն է այս ճառս, հայկական թարգմանությամբ մեզ հասած»¹⁴: «Ի յիշատակի սրբոյն Անտոնի անապատականի, սրբոյն Աթանասի եպիսկոպոսի Աղեքսանդրի ասացեալ» ճառը «շարարանությամբ կտարբերի երկու տպագրութենեն ևս, և կը թվի հնագույն և ընտրելագույն թարգմանություն»¹⁵, «Սրբոյն Մահակայ հայոց հայրապետի» դավանական ճառը «հատկանորեն Սահակ Գ կաթողիկոսին է... ինձ ծանոթ միակ օրինակն է այս, որ զերծ մնացել է նորամուտ խանգարումների»¹⁶: Կան նաև ճառեր և վկայություններ, որոնք «շատ կեանքով ուշագրավ են»¹⁷, կամ «ունեն զգալի տարբերություններ» տպագրություններից և այլն, ինչպես վկայում է Բ. Սարգիսյանը:

Զեռագիրն սկսվում է Տօնականի կարգավորման, վերաբերյալ տեղեկություններ: Ըստ այդմ, Տօնականի մեջ մտած նյութերն ու պատմությունները «ի մի կանոն կարգադրութիւն ժողովեալ ան սատուծոյ Սուղոմովնի Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, ի գաւառին Գեղարունի, ի թուականին ՇՂԶ (747)»¹⁸: Այս բանը կրկնվում է նաև Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանում: Ելնելով սրանցից, Ն. Սարգսյանը գրում է, որ «թվի թե երկրորդ օրինակ իցե կամ անընդմիջապես գաղափարյալ հառաջն անտի, զոր հավաքյալ կարգադրյաց Սողոմոն՝ Մաքենացոց ուխտին առաջնորդ, որպես վկայի և Օրբելյանն Ստեփաննոս»¹⁹: Նույն կարծիքին է Բ. Սարգիսյանը, որ այն գտնում է օրինակած «ոչ թե Սողոմոնի Տօնականեն ուղղակի, այլ անոր երկրորդ օրինակեն», որը նրա կարծիքով պիտի լինի «յամի տեառն 1104—5 գրված»²⁰, այսինքն Զորտուանել Մամիկոնյան իշխանի ժամանակ: «Ոչ մի հիմք չկա ընդունելու, թէ նրա օրինակը եղել է Սողոմոն Մաքենացու ձեռքով սլատրաստած ձեռագիրը»²¹, գրում է Գարեգին Հովսեփյանը: Ճիշտ է, որ նրա գաղափար օրինակը անմիջապես Սողոմոն Մաքենացունը չի եղել, սակայն այն անպայման սերում է Տօնականի՝ Մաքենացու խմբագրությունից, ինչպես ցույց են տալիս գրչի և հիշատակագրի վկայությունները: Տօնական, ճառքնտիր, յայսմաուրբ և այս կարգի այլ մատյաններ խմբավորվելուց կամ կարգավորվելուց հետո միշտ հարստացվում ու լրացվում էին. որոշ վարքեր կամ ճառեր փոխարինվում էին ուրիշներով, բայց դարձյալ կոչվում էին կարգավորողի կամ խմբագրողի անունով, եթե այն խոշոր փոփոխությունների շէր ենթարկվել: Այսպես, 1536 թ. ընդօրինակած Յայսմաուրբի հիշատակարանում, Գարբիել գրիչը գրում է. «Եւ եղև գրաւորութիւն գրոցս... ի լաւ և չընդիր արինակէ, որ ասի Մերենց, և այլ

13 Գ. Վ. Արզարյան, «Սերեոսի պատմությունը» և Անանուծի առեղծվածը, Երևան, 1965, էջ 29:

14 Բ. Սարգիսյան, Յուցակ վենետիկի, Բ, էջ 440:

15 Անդ, էջ 444:

16 Անդ, էջ 449:

17 Անդ, էջ 459:

18 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 3ա:

19 Բ. Սարգիսյան, Յուցակ վենետիկի, Բ, էջ 469:

20 Անդ, էջ 435—436, 476:

21 Յիշատակարանը, Ա, էջ 722—3:

այս՝ քան զայն»²², որն ստեղծվել էր 135 տարի առաջ: Այսպես հարստացել է նաև Տօնականը, իսկ Մշո Տօնականի մեջ փոփոխություններ է մտցրել նաև ինքը՝ գրչիք: Այս է վկայում ձեռագրի առաջին թերթերում գրված հիշատակագրությունը «Քրիստոս Աստուած, ողորմեա Քարսեղին, որ զաւրինակս պատրաստեաց»: Այս քանի վկայությունն են նաև Տօնականի հարստությունը, նյութերի բազմազանությունն ու առատությունը: Գրիչը 539բ էջի ստորին լուսանցքում գրում է. «մնաց ի ճառէս փոքր մի, որ գիտենաս»: էջը վերջացել է և գլխազարդը հաջորդ էջի սկզբից նկարելու համար ճառը վերջից «փոքր մի» կրճատվել է նույն էջում տեղափոխվելու համար: Եթե գրիչը կարող էր ճառը կրճատել, ապա ստացողի պատվերով նա կարող էր և ավելացնել: Իսկ այս հարստացնում և հեռացնում էր Տօնականը իր սկզբնական տեսքից: Ուրեմն հիմք շունենք վճականորեն մերժելու Մշո Տօնականի Մաքենացու խմբագրությունից սերելը, հաշվի առնելով, որ եղել է Սողոմոն Մաքենացու խմբագրությամբ Տօնական և գրիչ Վարդանը իր ընդօրինակած Տօնականի սկզբում բերում է այդ մասին վկայություն: Ահա մի այլ վկայություն ևս, որ քաղել ենք ուրիշ ձեռագրից. «Պատմութիւն սրբոց հայրապետացն և վկայից, որ այժմ ճառքնախի կոչի, յայլևայլ լեզուէ թարգմանեալ եղև ի ձեռն բազմաց, իսկ յետոյ սուրբ հայրն Սողոմոն Մաքենեաց հաւաքեաց ի մի տուփ և անուանեաց Տօնական, քանզի մինչև ցայն ոչ գոյր ի մէջ մեր Յայսմաւուրք»²³:

Այս վկայությունները ավելի են բարձրացնում Մշո Տօնականի պատմական, մատենագիտական արժեքը: Նրա՝ Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականից սերելը հնարավորություն կտա վերականգնելու Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականը, եթե երբևէ այդօրինակ փորձ արվի: Վերբերված մեջբերումը բացահայտում է նաև Մաքենացու Տօնականի բնույթը և օգնում Տօնականի և Յայսմաւուրքի նմանության և տարբերության էությունը բացահայտելուն:

Հայերի մոտ Յայսմաւուրքի գոյությունից առաջ, նրա պակասը, սկսած 747 թվականից, լրացրել է Տօնականը, ինչպես վկայում է մեջբերված հատվածը: Տօնականներում տոները նշանակված են «տարվա օրերու կարգաւ» և դրանց համապատասխան վկայաբանություններ, վարքեր, պատմություններ և ճառեր են բերված: Այդ կարգի տօնականների լավագույն նմուշ կարող է ծառայել Վիեննայի № 224 Տօնականը²⁴, ուր «յայսմ աւուր» վարքերը, վկայությունները և պատմությունները դերակշիռ մաս են կազմում: Տօնականը կոչվում է նաև «Նամակ Տաւնակի» ինչպես և «Պատմագիրք» անուններով, շեշտելով վկաների ու սրբերի պատմությունները:

991 թվականին Հովսեփ թարգմանիչը հայերենի է թարգմանում Կոստանդնուպոլսում նոր կարգավորված և ընդունված հունարեն Յայսմաւուրքը և ուղարկում հայոց եկեղեցուն՝ օգտագործելու: Արդեն Հովսեփը նրա մեջ հայկական վկայաբանություններ ու վարքեր էր մուծել: Հաջորդ դարերում, Կիրակոսի, Իսրայելի և Գրիգոր Անավարդեցու ջանքերով ավելի լրացվում, ձոխացվում է աւելի քան զնորայն՝ զի շատ նոր վկայք աստ գրեցան՝ և հարստացաւ գիրքս

²² Արտավազդ աբե. Սյուրմեյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Հալէպի, Երուսաղեմ, 1935, էջ 340:

²³ Մատենադարան, ձեռ. № 2271, էջ 215ա, 215բ:

²⁴ Զ. Տաշյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա, Վիեննա, 1895, էջ 571—584:

Յայսմաուրբը և տարածվում, իսկ 1401 թ. Գր. Խլաթեցին վերստին խմբագրում է և ավելի հայացնում: Յայսմաուրբի գոյություն և տարածման պայմաններում փոխվում է Տօնականի բնույթը: Նրա օգտագործման բնույթի հետ փոխվում է նաև պարունակության համամասնությունը և անվանումը: Տօնականը աստիճանաբար վերաճում է ճառքնախորհրդ, բնախոր ճառքի ժողովածուի: Ժ՛Գ դարի մի գրիչ իր ավարտած ձեռագիրն անվանում է «Ճառքնախոր և Տաճականի ձագկոչի սա», մեկ ուրիշը սուրբ գրքերը թվարկելիս Տօնականի կողքին դնում է նաև Ճառքնախորը. «...Տարէգիրք, մեծ Տաճականն, Ճառքնգիրն, Սարգիս գիրքն» և այլն:

Գ

Ձեռագրի անբակտելի մասն են կազմում Հիշատակարանը և հիշատակագրությունները: Գծրախաարար Մշո Տօնականի գլխավոր հիշատակարանը չի գրվել, սակայն պահպանվել են բազմաթիվ հիշատակագրություններ՝ գրչից, որոնք օգնում են պարզաբանելու ձեռագրի գրչության հանգամանքները: Գրչի հիշատակագրություններին մեծապես օգնում է նաև Մշո Առաքելոց վանքում ձեռագրի գերության ու վերադնման մասին գրված Հիշատակարանը, որը օրստ ամենաչնի պատմական արժեքով մի հիշատակարան է... իր բովանդակությամբ հիշատակության արժանի մի գործ, բարեպաշտության և մշակույթի գնահատության մի կենդանի և հավերժական ասպարույց, թե միաբանության եռանդի և մասնակցության, և թե բարեպաշտների մասնակցության՝ դնման մեջ»²⁵:

Որովհետև հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի մեզ անհրաժեշտ մասերին պետք է անդրադառնանք ստորև, կրկնություններից խուսափելու համար այստեղ գրանք չենք բերում: Անհրաժեշտ է հիշել, սակայն, որ ձեռագրի գրիչը Վարդանն է, իսկ ստացողը Վասուսի և Հոսիսիմեի որդի պատրոն Աստվածատուրը, որին գրիչը շատ հաճախ է հիշատակում. «Չստացաղ սուրբ կառլիս և փափագող չիշատակիս՝ դամէնաւրհնեալ պատրոն Աստուածատուրն և բարի ծնաւդսն իւր չիշեցէք ի Քրիստոս Յիսուս աղաչեմ, և զանպիտան դժագիրս Վարդան և զամենայն աշխարհս հաւատացեալ, և Աստուած զձեզ չիշէ, ամէն»²⁶:

Մշո Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանի և Տօնականի, ավելի բանկես հազարամյակ այդ վանքում պահվելու պատճառով, բանասերներից ոմանք այդտեղ էլ ենթօրինակված են համարում ձեռագիրը: Տարակարծություններ կան նաև գրության թվականի վերաբերյալ: Բարսեղ Սարգիսյանի կազմած Վենետիկի ձեռագրաց ցուցակում Ճառքնախորի թվականը նշանակված է «ՈՄԱ.—ՈՄԳ 1201—1205)», իսկ գրչության վայրը՝ «Առաքելոց կամ Ղազարու վանքը՝ ի Մուշ»²⁷. մինչդեռ Ղ. Ալիշանը այն համարում է «ԺԲ դարու վերջն և հաջորդին սկիզբն գրված»²⁸: Գարեգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանք ձեռագրաց»-ի Ա հատորում 1204 թվականի տակ է գրել ձեռագիրը և տեղը դարձյալ համարում

25 Յիշատակարանք, Ա, էջ 721, 722, ծանոթ. 1: Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 213ր:

26 Գրչի և ստացողի վերաբերյալ հիշատակագրություններ տե՛ս ձեռագրի 3ա, 43ր, 63ր 73ր, 82ր, 93ր, 105ա, 110ա, 130ր, 182ա, 205ա, 225ր, 228ա, 237ա, 243ա, 254ր, 265ա, 270ա, 285ա, 288ր, 323ր, 338ա, 351ա, 376ր, 458ա, 476ա, 484ա, 490ր, 498ր, 534ա, 555ր, 590ա, 601ա էջերում:

27 Բ. Սարգիսյան, Ցուցակ Վենետիկի, Բ, էջ 435, 477:

28 Ղ. Ալիշան, Հայագատում, հտ. Բ, էջ 338, ծանոթ. 1:

է Մուշր: «Տաւնականիս գրչութեան ժամանակը, մենք համարում ենք 1204 թվականը. թեպետ և ՌԾԴ համապատասխանում է 1205 թվին»²⁹ և ապա, «գրչ-վելուց ոչ ավելի քան երեք տարի հետո դարձել է Առաքելոց վանքի սեփականություն»³⁰: Գարեգին Առնյան «Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը» ուսումնասիրության մեջ այն մերթ համարում է 1203 թ., մերթ 1202 թ. քննորինակություն³¹: Լ. Գուրնովոն պարզապես գրում է. «1205 թ. ձեռագիր: Նկարապարզված Մուշում»³²:

1941 թ. պատմաբան Աշ. Աբրահամյանը մի հոդվածում, վրաց-հայկական գորբերի կողմից Ռուբն-էդ-դինի ջախջախման թվականը որոշելիս, հենվում է Մշո Տօնականի հիշատակարանի վրա և գտնում, որ «այն տեղի պիտի ունեցած լինի 1202 թվի գարնանը, այսինքն հիշատակարանի գրվելուց մոտ երկու և կես տարի առաջ»³³, այսինքն, ձեռագրի ավարտման թվականին: Սակայն 1959 թ. հրատարակած «Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը» գրքում, հեղինակը գրում է, «որ ձեռագրի գրիչն է հանդիսացել վարդան Կաֆայեցին (պետք է լինի՝ Կարնեցին Ա. Մ.), որը ձեռագրի գրչության վրա աշխատել է երեք տարի և վերջացրել 1204 թվականին: Ձեռագիրը գրված է Աստուածատուրի պատվերով Մուշի Առաքելոց վանքում և նրան էլ նվեր է տրված եղել: Ձեռագիրն ուշագրավ է ոչ միայն իր մեծությամբ, այլ և պատմական արժեքավոր հիշատակարանով: Այն պարունակում է 1204 թվականին Բասենում հայ-վրացական և Ռուսն-էդ-դինի զորաբանակների միջև տեղի ունեցած նակատամարտի մասին արժեքավոր անդեկուրյուններ»³⁴:

Տօնականի գրչության տեղի և ժամանակի վերաբերյալ տարակարծությունների պատճառը ձեռագրի գլխավոր հիշատակարանի բացակայությունն է, որը, ինչպես երևում է, չի գրվել վերահաս աղետի պատճառով: Սակայն ձեռագրում պահպանված գրչի հիշատակագրությունների և Հիշատակարանի³⁵ տվյալների քննությունը հնարավորություն է տալիս որոշակի դարձնելու ձեռագրի գրչության ժամանակը և տեղը:

Գ

Նախ ճշտենք Տօնականի գրչության ժամանակը:

Առաքելոց վանքում գրված հիշատակարանում Ռուբն-էդ-դինի արշավանքի ակնարկությունը, ինչպես նաև հիշատակարանի գրչության ժամանակի արձա-

²⁹ Յիշատակարանը Ա, էջ 699—726, ծանոթ. 8:

³⁰ Անդ, էջ 3:

³¹ Գ. Առնյան, Հայ գիրքը և տպագրության արվեստը, Երևան, 1958 թ., էջ 11 և 30:

³² «Հին հայկական մանրանկարչություն», ալբոմ, Երևան, 1952, 13-րդ նկարի բացատրությունը: Հմմտ. Л. А. Дурново, Краткая история древнеармянской живописи, Ереван, 1957, էջ 29:

³³ Աշ. Աբրահամյան, Ռուբն-էդ-դինի ջախջախումը, «Տեղեկագիր» ՍՍՀՄ ԳԱ հայկական ֆիլիալի, Երևան, 1941, № 5—6 (10—11), էջ 82:

³⁴ Նույնի, Մատենադարանի ձեռագիր գանձերը, Երևան, 1959 թ., էջ 30—31: Ի դեպ, այստեղ, սխալ է նշված ձեռագրի համարը, 7729-ի փոխարեն գրված է 7721:

³⁵ Յիշատակարանը, էջ 699—721: Հմմտ. Սահակ Ա. Մուրադյան, Նագաւեր Գ. Մարտիրոսյան, Յուցակ ձեռագրաց Մշոյ սուրբ Առաքելոց-թարգմանչաց վանքի և շրջակայից, Երուսաղեմ, 1967, էջ. 1: Սահակ Գ. Մուրադյանը Տօնականը նկարագրել է 1912 թ., Առաքելոց վանքում եղած ժամանակ: Նա ձեռագրի գրչություն վայրը Մուշն է համարում: Յուցակի հրատարակիչները միայն Հիշատակարանն են տպագրել, իսկ բովանդակությունը՝ ոչ:

նագրումը միմյանց լրացնում և հավաստում են Մշո Տօնականի գրչության ժամանակը:

Բարերդի³⁶ ույիս պատրոն Աստուածատուրը ցանկանում է ունենալ Սողոմոն Մաքենացու կարգավորած Տօնականի ընդօրինակությունը: «Եւ ապա խնդիր արարեալ յոգնիմաստ գրչի և գտեալ քահանայ մի ի գաւառէն Կարնայ, յորում Վարդան կոչեցեալ, հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչութեան և նա յանձին կալեալ և ազնականութեամբն Աստուծոյ սկիզբն արարեալ զկնի երից ամաց եհաս յաւարտ բանիս»³⁷:

Վարդան քահանա Կարնեցին երեք տարում ավարտում է ձեռագիրը: Այդ ժամանակ Սերաստիայի սուլթան Ռուքն-էդ-դինը հարձակվում է Կարինի վրա, «եւ ի կատարման գրոցս՝ սուլտանն Սեւաստիոյ ժողով արարեալ անհուն բաղմութեամբ... փքացեալ, լեռնացեալ եհաս՝ ի Քէոզուպաղիս, և անդի կամեցեալ անցանել յաշխարհն Հայոց և Վրաց»³⁸, բայց ճանապարհին, ջախջախվում է Զաքարիա Սպասալարի կողմից: Այս դեպքերի արձանագրումը գտնում ենք Ստեփանոս Եպիսկոպոսի ժամանակագրության մեջ. «Ի սոյն ամի (ՌՄԱ.—1202) Ռուքնադդին սուլտանն էառ զԿարնոյ քաղաք և կոտորեցաւ ի Զաքարիայէն»³⁹: Ռուքնն Վարդան Կարնեցին Տօնականը ավարտել է 1202 թ.: Այս թվականը հաստատվում է ձեռագրի հետագա ճակատագրի պատմությամբ:

«Եւ յայսմ ամի (իմա՝ 1202 թ.),—շարունակում է հիշատակագիրը,—ի սաղրելոյ շարին ըմբռնեցաւ այրս Աստուածատուր ի ձեռն ամիրային իւրոյ Եւաղին կոչեցեալ: Որ և ի ձեռն այնմ գազանի Աստուածատուրն այն ընկալաւ զվախճան, և յափշտակեցին զքստացուածս նորա և ոչ մնաց և ոչ մի ինչ, բայց այս գիրքս»⁴⁰:

Օգտվելով ստեղծված ծանր դրությունից, Բարերդի դատավոր բոծորը, որ նշանակում է տաճիկ, «ձեռն յառաջ տարեալ զուր պատճառանաւք բանս ի վերայ եղեալ, թէ հինգ հարիւր պաւտատ մնաց ինձ առ Աստուածատուրն»: Կարծեցյալ պարտքի դիմաց ձեռագիրն հափշտակելով՝ «չու արարեալ դատաւորն եկն բնակեցաւ ի հոշակաւոր քաղաքն Խլաթ և Բ ամ կայր ի պահեստի»⁴¹:

Ձեռագիրը երկու տարի թաքցնելուց հետո, հափշտակողը համոզվելով, որ ձեռագիրը չի հետապնդվում (որովհետև ձեռագրի ստացող պատրոն Աստուածատուրի տոհմը տուժել էր ոչ միայն Ալադինի վայրագություններից, այլև վերահաս սովից)⁴², այն վաճառքի է հանում:

Խլաթին մերձ Դանջան գյուղացի Ստեփաննոս, Վարդապետ և Հովհաննես քահանա եղբայրները, որոնք միաբանած էին Մշո Առաքելոց ուխտին, այդ մասին լուր են ուղարկում Առաքելոց վանք: Եպիսկոպոսապետ Եսային՝ չորս քահանաներով «փոյթ ընդ փոյթ գնաց ի Խլաթ», և որովհետև «ոչ կարաց հա-

36 «Թերևս ոչ Բարերդ քաղաքն՝ այլ դիւզ մի», գրում է Ղ. Ալիշանը (Հայապատում, էջ 448, ձժ. 3): Բայց ձեռագիրը հափշտակողին հիշատակագիրը «դատաւոր քաղաքին» է կոչում, որ հասկացվում է դատավորն այն քաղաքի (Բարերդի), ուր տեղի էին ունենում նկարագրված իրադարձությունները:

37 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602ա, 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 712:

38 Անդ:

39 Մանր ժամանակագրություններ, կազմեց Վ. Հակոբյան, հտ. Ա, Երևան, 1951, էջ 37:

40 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 712:

41 Անդ, էջ 602բ:

42 «ՌՄԲ (1203) թուականին... Սով եղեալ ի վերայ երկրի»,—կարդում ենք Բարերդի մտերինակված մի ձեռագրում (Յիշատակարանք, Ա, էջ 1081):

սանել ի փափագ բաղձանացն, քանզի ժամանակն ձմեռնային էր»⁴³, վերադառնում է վանք: Տուն են վերադառնում նաև Արծկեի քահանաները, որոնք իրենց հերթին ուզում էին գնել Տոնականը: «Եւ մի ամ այլ մնաց գիրքս առ բոժորն այն: Ապա ի գալ միւս ամին խնդիր արարեալ, թէ գիրքս Ղազարու վանիցն է, զի առաջին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է»⁴⁴, Տոնականը վաճառվում է Առաքելոց միաբաններին: Այս տեղի է ունենում ձեռագիրն ավարտելուց երեք տարի անց, ձմռանը. «զի ժամանակն ձմեռնային էր և ազն դառնաշունչ»⁴⁵: Այդ ժամանակ գրվում է նշանավոր Հիշատակարանը և ձեռագիրը՝ կազմվում:

«Ի թուարերութեան արարչութեանն, որ լինի յիսկզբան լինելութեանն մինչև ցայժմ ամբ վեցհազարերորդ վեցհարիւրերորդ երեսներորդ (6630), և ի ծննդենէ քանին Աստուծոյ լինի ամբ հազար երկերիւր և չորս (1204), և քսա Հայկազեանն տոմարի, որ լինի վեցհարիւրերորդի յիսներորդի և չորրորդ (1205)⁴⁶, սկսա կազմել զբազմերանեան շտեմարանս աստուածային գանձուց՝ ի նահանգիս, որ կոչի Ղազարու վանս, ընդ հովանեաւ սուրբ Առաքելոցս»⁴⁷:

Այսպիսով ձեռագիրն ավարտվելուց հետո երեք տարի մնում է Խլաթ քաղաքում և 1205 թ. տարվում է Մուշ, ուրեմն ձեռագիրը գրվել է 1205 թվից երեք տարի առաջ, այսինքն, 1202 թ.: Ինչպես տեսնում ենք, այս թվականը նախորդի հետ նույնանում է և հաստատում Մատենադարանի № 7729 ձեռագրի գրության տարին՝ 1202 թվականը:

Ե

Իսկ որտե՞ղ է ընդօրինակվել ձեռագիրը, ո՞րն է գրչության վայրը:

Բ. Սարգիսյանը, Գ. Հովսեփյանը և ուրիշներ գրչության վայրը համարում են Մշո Առաքելոց վանքը: Բայց տեսանք, որ միայն 1205 թ. և հետագայի հիշատակարաններն են գրվել Մշո Առաքելոց վանքում և ոչ ձեռագիրը: Ձեռագրի այնտեղ գրվելու մասին նույնիսկ ակնարկներ չկան: Ընդհակառակը՝ փաստերը ցույց են տալիս, որ ձեռագիրը Մշո Առաքելոց վանքում չի գրվել: Գ. Հովսեփյանը ձեռագրի հիշատակարանի ծանոթագրություններից մեկում վերանայում է իր նախորդ տեսակետը, գրելով. «Ձեռագիրն ամբողջապես չի գրված և նկարազարդված Առաքելոց վանքում, բայց այդ վանքի միաբանների ջանքերով է, որ գրվելուց ոչ ավել, քան երեք տարի հետո, դարձել է Առաքելոց վանքի սեփականություն և պահվել է այնտեղ մինչև 1915 թվականը՝ հավելյալ արժեքավոր հիշատակարաններով: Գրչության վայրը պարզ չէ, Կարնո՞ւմ, Խլաթո՞ւմ, թէ մի այլ տեղ այդ շրջանի»⁴⁸:

Հիրավի, Առաքելոց վանքի միաբանները ձեռագրի մասին լսում են գրությունն ավարտելուց երկու տարի անց միայն և տեր են դառնում, «զի առա-

43 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ:

44 Անդ:

45 Անդ, 603ա:

46 Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Քրիստոնեական և հայկական թվերը համապատասխանում են միմյանց, բայց ոչ Աշխարհի ստեղծագործությունը. կարելի է կարծել, որ ստեղծագործության թվականը պիտի լիներ 6730 և գրիչը սխալմամբ 6630 է գրել՝ Ազնբանդրի թվականով և ոչ Բյուզանդական: Այդ դեպքում բոլոր երեք թվականներն էլ համապատասխան կլինեն միմյանց. այսինքն, 6730—5509=1221, 1221—16=1205», (Յիշատակարանք, Ա, էջ 726, ծանոթ. 8):

47 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603ա: Հմմտ. Յիշատակարանք, Ա, էջ 718—719:

48 Յիշատակարանք, Ա, էջ 722. ծանոթ. 3:

չին գնող այն մեծ եպիսկոպոսն է» (խոսքը Առաքելոց վանքի Եսայի եպիսկոպոսի մասին է, այլապես՝ Արծկեի միաբաններն էին գնելու):

Եթե Տօնականի թվականը որոշելիս մեզ օգնեց Առաքելոց վանքում գրված Հիշատակարանը, ապա գրչության տեղը որոշելիս նույն դերը կատարում են բուն գրչի հիշատակագրությունները: Այստեղից իմանում ենք, որ ձեռագրի ստացողը Վասուսի և Հռիփսիմեի որդի՝ պատրոն Աստվածատուրն է (մշեցիների վկայությամբ՝ Բարեբրդի ռայիսը), որ սրա եղբայր Ավետիս քահանան շատ է հետևում գրչության գործին, և «բազում հոգարարձութեամբ նպաստ եղև ի տառս յայս»⁴⁹: Գրիչը Վարդանն է, որը, մշեցիների վկայությամբ, Կարնո գավառից է: Սրան օգնում է իր եղբայր Բարսեղը, որը «ղաւրինակս պատրաստեաց»⁵⁰, հիշվում են մի քանի միաբաններ, իսկ մի գլխազարդի մեջ կարգում ենք «Ստեփանոս» անունը:

Այս բոլորից բացի Վարդան գրիչը հիշում է այն ուխտի առաջնորդներին⁵¹, որտեղ օրինակվել է Տօնականը: Սրանք Մշո Առաքելոց վանքի առաջնորդներն են, այլ մի ուրիշ վանքի, որ և տանում են մեզ որոնումները: Սկսենք Վարդան գրչից:

Վարդան անունով մի գրչի հանդիպում ենք Դարանաղչաց գավառի Ավագ վանքում, որը գրչության նշանավոր կենտրոն էր՝ մեկից ավելի վարժ գրիչներով և ծաղկողներով: Ահա այդտեղ «յամի Ո որդի յիսներորդի, միով թուով պա[կա]ս (1200) կատարեցաւ զծագրութեամբ սուրբ Աւետարանս... ձեռամբ Վարդանա, յեանեալ և անպիտան կրանաւորի, հրամանաւ և ծախիւք... վերադիտող նահանգիս տէր Սարգսի և եղբար Վմբակումա, ի գաւառիս, որ կոչի Դարանաղեաց, ի լեբինս Սեպուհ, յորում կան հանգստարան սուրբ Լուսաւորչին՝ առնթեր գոլով վկայուհույ բնակութեան և շիրիմի, որ կոչի Մանէ Այրք, որում ողորմեսցի Քրիստոս Աստուած ամենեցուն, ի մենաստանիս, որ կոչի Աւագ վանք՝ առ դրան սրբոյ Աստուածածնիս և սուրբ Կարապետին և սուրբ Առաքելոց, ի մէջ աստուածասէր ճգնաւոր եղբարց, յորում ամբացեալ կան ընդ հովանեաւ սուրբ խորանացս»⁵²:

Գրչության վայրը որոշելու հիմնական կուլանը Տօնականի գրիչ Վարդանի վկայություններ են իր ուխտի առաջնորդների և միաբանների վերաբերյալ: Նա գրում է. «զառաջնորդք սուրբ ուխտիս զՅովհաննէս պատուական ծերն և զՍարգիս, և զԱստուածատուր, որ ի գիրս աւժանդակեաց»⁵³, կամ «Քրիստոս աստուած, բարեխաւսութեամբ սրբոյն Մամասայ, ողորմեա՛ պատրոն Աստուածատրին և ծնողաց և եղբարց և բերց իւրոց, ողորմեա և հաւր Յովհաննիսի

49 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 338ա.

50 Անդ, էջ 27ա, 105բ:

51 Անդ, էջ 358ա:

52 Հիշատակարանը, Ա, էջ 646, հմմտ. Բ. Կյուլեսերյան, Ցուցակ ձեռագրաց Ղալաթիոյ ազգային Մատենադարանին հայոց, Անթիլիաս, 1961, էջ 33:

Ավետարանը մինչև 1605 թ. մնում է Կամախում. այդ թվականին, երբ «եղև հալածումն բրիտոնեից», Գրիգոր վարդապետը Սեբի խնդրանքով, որին պատկանում էր ձեռագիրը, բերում է Կոստանդնուպոլիս և նվիրում սուրբ Նիկողոս եկեղեցուն: 1848 թ. ձեռագիրը նույն քաղաքի սուրբ Աստուածածին եկեղեցում էր և կոչվում էր «Մովկն ելած Աւետարան»: Բ. Կյուլեսերյանը 1897 թ. օրինակում է ձեռագրի հիշատակարանը, իսկ 1902 թ. նկարագրում՝ իբրև Ղալաթիո ազգային Մատենադարանի թիւ 6-րդ ձեռագիր: Ձեռագիրն այժմ գտնվում է Նյու-Յորքում, Գևորգյան հավաքածուի մեջ:

53 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 323բ:

և Սարգսի ե[ւ] գրագիր Վարդանայ, Գրիգոր[ի]սի, Մարգարեին և Ռստակէս միայնակեցին և որ զգիրս գրեաց (նախագաղափարի մասին է— Ա. Մ.) և ծնողաց նոցա և եղբարց նոցա...», «... Զծեր Յակոբ վարդապետն յիշեցէր տէր»⁵⁴, «Ողորմեա Բարսեղին, որ գաւրինակս պատրաստեաց»⁵⁵, «զՔարոս եղբայր, որ բարիոր սպասաւորէ, յիշեա՛, Քրիստոս աստուած»⁵⁶: Սրանց, ինչպես նաև գրիչ Վարդանին հանդիպում ենք Գարանաղի գաղափի Սեպուհ լեռան (Լուսավորչի լեռ) վրա գանվող Ավագ վանքում: «Ի գաւառիս Գարանաղեաց, ի լեռն սրբոյ Լուսաւորչին մերոյ մեծին Գրիգորի մերձ ի յայրս սրբուհայն Մանէ» որ հետու չէր Ավագ վանքից և միշտ կապված էին իրար հետ, «...ընդ հովանեաւ» Լուսավորչաշէն սուրբ Կարապետի»: 1201 թ. Հովհաննէս գրիչը ընդօրինակում է մի Ավետարան, ուր հիշում է «զՅովհաննէս բահանայ՝ սպասաւոր սուրբ և զերահուշակ սուրբ Կարապետիս»: Նույն թվականին Լուսավորչի վանքում Ղազար գրիչը՝ իր ընդօրինակած Ավետարանում թվարկելով «զվարդապետսն մեր» ի շարս այլոց հիշում է նաև «զՅովհաննէս ծեր, զՎարդան»⁵⁸: 1201 թվականին Ստեփանոս գրիչը «ի գաւառիս Գարանաղեաց... անապատիս կոչեցելոյ Աւագ վանք» օրինակում է մի Ավետարան և հիշում «զբարի առաջնորդ սրբոյ ուխտիս զտէր Սարգիս»⁵⁹: Վերջինս Վարդանի՝ 1200 թ. նույն վայրում օրինակած Ավետարանի ստացողն է, որտեղ նա կոչվում է «վերայիտող նահանգիս»: Սարգիսը, ինչպես տեսնում ենք, Աւագ վանքի առաջնորդն է, իսկ Հովհաննէս ծերը՝ սուրբ Կարապետի առաջնորդը: Եվ սրովհետև Վարդանը Տօնականը օրինակում էր «ընդ հովանեաւ սուրբ Կարապետին», դրա համար սկզբում հիշում է նրա առաջնորդ «զՅովհաննէս պատուական ծերն» և ապա Աւագ վանքի առաջնորդ Սարգսին:

Այստեղ է նաև Աստուածատուրը. Վարդանը ուխտի առաջնորդներ Հովհաննէս ծերից և Սարգսից հետո հիշում է Աստուածատուրին, «որ ի գիրս աւժանդակեաց»: Սա վերը հիշված գրիչ Ղազար վարդապետի եղբայրն էր, որ 1201 թ. ընդօրինակության ժամանակ «միշտ սպասաւորէ մերում տկարութեանս»⁶⁰:

54 Անդ, էջ 73բ:

55 Անդ, էջ 73բ:

56 Անդ, էջ 461բ:

57 Յիշատակարանը, Ա, էջ 686—687:

58 Անդ, էջ 684, 688:

59 Մատենագարան, ձեռ. № 6332, էջ 7: Ի զեպ Վարդան, Յովհաննէս, Ղազար և Ստեփանոս գրիչների ավետարաններն ընդօրինակվել են միևնույն գաղափար օրինակից: Բոլորի մաս դիտալոր հիշատակարանները շատ տեղեր համընկնում են, իսկ օրինակը համարվում է շրտիք և ստոյգ... ամենայն արհեստի լի և պատարուն, բան և տնհատ, հրաման և ստորատ, միջնակաուր և վերնակետ»: Ստեփանոսը գրում է, որ այդ օրինակը Կողմա հոնտորի ընդօրինակածն է: Սրանցից առաջին գրչի օրինակածը այժմ Նյու-Յորքում է, վերջինը՝ Մաշտոցյան մատենագարանում, իսկ մյուսները խիստ համառոտ նկարագրված են Քորգոմ Գուշակյանի կազմած Սերաստիայի Սուրբ Նշան վանքի ձեռագրաց ցուցակում (Քորգոմ արհ. Գուշակյան, Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Սուրբ Նշանի վանուց ի Սերաստիա, Վիեննա, 1961, էջ 12—14, թիւ 12, 13): Այստեղ միայն Ղազարի Աւետարանի հիշատակագրություններն ու հիշատակարանն է բերված, իսկ Հովհաննէս գրչի ընդօրինակության մասին գրում է. «չուրբարանչուր ավետարանի վերջը կան հիշատակարաններ, որոնք բոլորովին նույնն են թիվ 12 գրչագրի հիշատակարաններու հետ, հազիվ մեկ կամ երկու անվան տարբերությամբ: Բուն հիշատակարանը գրեթե թիվ 12-ի բովանդակությունն ունի, ուստի զանց կառնվի» (Անդ, էջ 14): Բարեբախտաբար այդ երկու ձեռագիրն էլ փրկված են, և այժմ գտնվում են Երուսաղեմի սուրբ Հակոբյանց մատենագարանում:

60 Յիշատակարանը, Ա, էջ 687:

Ահա այն անձնավորությունները, որոնց հիշում է Վարդանը որպես միաբաններ և առաջնորդներ այն ուխտի, ուր նա Տօնականն էր ընդօրինակում, և որոնց մենք հանդիպում ենք Գարանաղեաց գավառի Աւագ վանքում: Աւագ վանքի միաբաններից հաջորդը ինքը՝ գրիչ Վարդանն է, որին հանդիպում ենք այդտեղ ոչ միայն 1200 թ., այլև 1201 թվականին՝ Ղազար և Ստեփաննոս գրիչների հիշատակարաններում: Ստեփաննոսը նրա մասին 1201 թ. գրում է. «և զընտրեալ բահանայն Վարդան յիշեսջիք ի տէր, զի բազում իրօք օգնական եղև մեզ»⁶¹: Այնուհետև Տօնականում հիշատակված Վարդանի եղբայր Բարսեղին, Հակոբին, Ռստակես միայնակյացին, Թորոսին հանդիպում ենք Ավագ վանքում այդ ժամանակ ընդօրինակված տարրեր ձեռագրերում, որպես տեղի միաբաններ:

Ահա և այլ փաստարկներ, որոնք խոստում են Աւագ վանքի միաբան Վարդանի և Մշո Տօնական ընդօրինակող Վարդանի նույնության օգտին: Գարեգին Հովսեփյանը «Յիշատակարանքի» Ա հատորում Վարդանի 1200 թ. Աւետարանից երկու նկարազարդ էջերի հետ բերել է նաև մի էջ՝ որպես գրչության նմուշ⁶²: Ով տեսել է Տօնականի գրությունը, առաջին իսկ հայացքից կնկատի, որ Աւետարանից բերված այս էջի գրությունը շատ է նման, կամ ավելի շուտ նույնն է Տօնականի գրության հետ: Այդ ժամանակ Լուսավորչի վանքում ավետարանը գրվում է բոլորգրով⁶³, այնինչ Վարդանը ոչ միայն Ավետարանը, այլև Տօնականը երկաթագրով է գրում: Մեզ հետաքրքրող ձեռագրերի հիմնական գրության նույնությունից բացի, անշուշտ, ոչ պատահականորեն բերված այս էջում՝ գրչագրական մի երևույթ ավելի է հաստատում մեր ենթադրությունը: Ավետարանից բերված էջի երկրորդ սյունակի շորթորդ տողը վերջանում է «աստուածային» բառով, իսկ հաջորդ տողն է «աւք վարժեալ ուսմամբ», որի առաջին բառը, ինչպես տեսնում ենք, թերի է: Գրիչը մոռացել է բառի կեսը և ահա լրացվել է նախորդ տողի վերջում ԱԻԲԻՆ (աւք) մասնիկը այնպիսի տառաձևերով, որպիսիք հանդիպում ենք Մշո Տօնականի մեջ, գրչի անվան մի քանի հիշատակություններում և նույնպիսի սրբադրություններում⁶⁴: Այդ տառերի սկզբնածայրերը և վերջնածայրերը ավարտվում են եռանկյունաձև: Գեռ ավելին. այդ նույն տառերով են նշանակված ինչպես Աւետարանի, նույնպես և Տօնականի պրականիչերը: Այս երկու ձեռագրերը գրված են միանման բաղադրության և գույնի թանաքով: Ավետարանը նկարազարդ Բարզեն Կյուլեսերյանը գրում է. «Այնքան թթու (ասիտ) եղած է բաղադրությունը մեռանին, որ ծակծկվեր է գրերուն տեղերը... որ շատ մի էջեր բոլորովին թռած են և գրերուն ուռցեցուցած տեղերը հազիվ հազիվ կերեին»⁶⁵: Այս նույն երևույթը նկատելի է նաև Տօնականի մեջ, բայց ոչ այդ խստությամբ և շափերով, պատճառը Տօնականի մաղաղաթի ամրությունն է, որովհետև միայն բարակ թերթերի վրա է նկատելի թանաքի բացասական ազդեցությունը⁶⁶: Միևնույն սկզբունքով են կազմված նաև հիշյալ ձեռագրերի պրակները: Ավետարանի «թերթերը կարի

61 Մատենադարան, ձեռ. № 6332, էջ 7:

62 Յիշատակարանք, Ա, էջ 643—644:

63 Անգ, էջ 685:

64 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 323բ, 494ա, 510ա և այլն:

65 Բարզեն Կյուլեսերյան, Տուրակ, էջ 29:

66 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 285:

կողմեն ծալված շեն, այսինքն դույզ թղթերն շեն կազմված թերթերը, այլ մեջ մեկ թուղթերն, որոնք նաև բարակ սրբրմով (կաշիե բարակ թել) կարված են թերթերը կազմելու համար, ետքը, ըստ կազմության օրինաց, իրարու կարված են գիրքը կազմելու համար»⁶⁷: Անշուշտ, հիշյալ երևույթները (թանաքի քայքայելը և սրակավորելու ձևը) միայն այս ձեռագրելին կամ գրչության այս կենտրոնին հատուկ չեն: Տվյալ դեպքում մեզ այն հետաքրքրում է որպես նույն գրչի և գրչության կենտրոնի ստեղծագործության առանձնահատկության օժանդակ ապացույց: Կան այս տեսակետը հաստատող կողմնակի փաստեր ևս: Ստեփանոսը «բազում իրօք օգնական» եղած Վարդանի հետ հիշում է նաև «ձերունի պատուական զԱւետիս քահանայն», և «զչնորհազարդեալ քահանայն Ստեփաննոս»⁶⁸: Ինչպես երևում է Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոսը և Վարդան գրիչը 1201 թ. գործակցել են միմյանց հետ, որոնց մասնակից է եղել նաև Աւետիս քահանան: Սա ստացող Աստուածատուրի եղբայր Ավետիսն է, իսկ շնորհազարդյալ քահանա Ստեփանոսը Տօնականի և Ստեփանոսի Աւետարանի ծաղկողը:

Ավագ վանքում գրչության արվեստը այդ ժամանակ բուռն ծաղկում էր ապրում: Այնտեղ հավաքվել էր գրչության արվեստին հմուտ վարպետների մի բույլ: Ղազար վարդապետը՝ «զվարդապետսն մեր» ասելով, լուսավորչի և Ավագ վանքերի մի շարք միաբաններ է հիշում: Աստվածատուր Բարեբրդցին այս միջավայրից միայն կարող էր ընտրել իր ծրագրած գործի համար «հմուտ և վարժ ամենայն արհեստի գրչության» վարպետ, որ գրեր հսկայատիպ մազադաթյա թերթեր, և ծաղկող, որ գործին արժանի մանրանկարներ կատարեր: Վարդանը ոչ միայն գրելու մեջ էր վարժ ընդհանրապես, այլև Տօնական գրելու մեջ: Նա արդեն մի անգամ Տօնական էր ընդօրինակել: 1200 թ. իր օրինակած Ավետարանի ստացող Ամբակումի «հռչակեալ բարեհամբաւութիւն» է համարում այն, որ նա «նաև բազում աշխատութեամբ ստացեալ Տանական գերապայծառ», որից հետո միայն «ետ գրել զսուրբ Աւետարանս»⁶⁹: Եվ ահա Վարդան Կարնեցին Ավագ վանքում 1200 թ. Ամբակում և Սարգիս եղբայրների համար մի ավետարան ավարտելուց հետո սկսում է Բարեբրդի տանուտեր Աստվածատուրի պատվիրած Տօնականի ընդօրինակությունը և «զկնի երից ամաց հհաս յաւարտ բանիս»⁷⁰: Մենք տեսանք, արդեն, որ Վարդանը Տօնականն ավարտում է 1202 թվականին, հետևաբար 1200, 1201 և 1202 թվականներն են այն երեք տարիները, որոնց ընթացքում գրիչն ստեղծում է հայերեն մեզ հայտնի ամենամեծ ձեռագիրը:

Այսպիսով, Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 ձեռագիրը, որ հայտնի է Մշո Տօնական կամ Ճառնտիր անունով, ընդօրինակվել է Գարանաղյաց գավառի Սեպուհ լեռան վրա գտնվող Ավագ վանք մենաստանում, որը, որպես հայ գրչության կարևոր կենտրոն, այդ և հետագա դարերում հռչակվում է իր ընտիր գրիչներով և մատենագիրներով:

67 Բարգեն Կյուլեսերյան, Յուզակ, էջ 27:

68 Մատենադարան, ձեռ. № 6332, էջ 7:

69 Յիշատակարանք, Ա, էջ 646:

70 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 602բ:

9

«Ձեռագիրը մանրանկարչության տեսակետով էլ առաջնակարգ արժեք ունի,— գրում է Գարեգին Հովսեփյանը,— որտեղ կան բազմաթիվ գծական-երկրաչափական և զարդարանքի, և արևելյան կենդանական և բուսական ու խոշունի օրինակներ... Ամբողջն ուշադրության արժանի հայ-արար և սելջուկյան արվեստների համեմատության տեսակետով»⁷¹: Առաջնակարգ մանրանկարչության ուսումնասիրությունը թողնելով մասնագետներին, մի քանի նկատողություններ անենք ծաղկողի անձի և տեղի վերաբերյալ: Գ. Հովսեփյանը գրում է. «Ձեռագիրն ամբողջությամբ չի գրված և նկարազարդված Առաքելոց վանքում»⁷²: Այս նշանակում է նաև, որ այն, ըստ երևույթին, մասամբ գրված և նկարազարդված է Առաքելոց վանքում, մասամբ էլ մի ուրիշ վայրում: Տարբեր վայրերը ենթադրում են նաև տարբեր ծաղկողներ, ինչպես կարծում են ոմանք: Լ. Գուրնովոն ուղղակի գրում է. «Նկարազարդված է Մուշում»⁷³: Վերը ցույց տվեցինք, որ այն գրված և նկարազարդված է Ավագ վանքում: Մի քիչ ավելի պատճառաբանենք:

452ա էջի երրորդ սյունակի զխազարդում զարդագրված է «Ստեփաննոս» անունը (տն՝ ս նկ. 1): Ոչ մի կասկած չկա, որ ծաղկողն իր անունն է գրել այդ-

Նկար 1

տեղ, որովհետև այն ո՛չ գրչինն է (Վարդան), ո՛չ էլ ստացողինը (Աստուածատուր), որոնց անունները (հատկապես վերջինի) կարող էր նկարիչը այդպես ծաղկազարել: Ստեփաննոսը Տօնականի սկիզբը զարդարել է գեղեցիկ մեծ խորանով, որը կանգնած է մինչև ստորին լուսանցքը հասնող շորս զարդասյուների վրա: Երրորդ զարդասյուներ միաժամանակ ի զարդագրի հիմնական գիծն է հանդիսանում: Խորանի վերևում գեմ-գիմաց կանգնած են երկու դույզ վայրի այծ և եղջերու: Խորանի գիմացի ամբողջ էջը նկարազարդ է:

Խորանի աջ և ձախ լուսանցքներում «Ստեփաննոս» զարդագրերի տառաձևերով, բայց միազույն կարմիրով, վերից վար գրված է «Աստուած վայելի տացէ պատրոն Աստուածատրո և հաւատարիմ ազգի աստուածասէր անձանց և

71 Յիշատակարանք, Ա, էջ 722, ծանոթ. 2:

72 Անդ, էջ 722—3:

73 «Հին Հայկական մանրանկարչություն», Երևան, 1952, նկ. 13-ի բացատրությունը:

ինձ ողորմեսցի եւ ստացողին ամեն», իսկ մյուս լուսանցքում. «Յիսուս Քրիստոս, աւգնեա Աստուածատուր բարի պատրոնի եւ ողորմեա նկարողի»⁷⁴: Սա նկարողն է գրել: Այդ տառածեւերով են գրված նաև բազմաթիվ գլխագիր զարդարների մեջ հանդիպող հիշատակագրությունները, ուր հիշվում են գրիչն ու ստացողը: Ճա և Զբ էջերի զարդագիր Զ-ի մեջ համապատասխանաբար գրված է «Վարդան յիշեսցի ի տէր» և «Աստուած ողորմեա աշխատողաց»: 495ա էջում զարդագիր Ա-ի մեջ՝ «Աստուածատուր յիշեսցի ի տէր և գրագիրն» վերջի բառերը բոլորգիր են: Բոլորգիր է նաև 489բ էջում գարձյալ Ա զարդագրի մեջ գրված «Աստուածատուր պատրոն յիշեսցի ի տէր և Վարդան» հիշատակագրության «Աստուածատուր» բառը: Այդ նույն տառերով են գրված Ա—ԿԵ պրականիշերը և որոշ սրբագրություններ⁷⁵, որոնք գարձյալ Ստեփանոսի ձեռքի գործն են և ոչ ուրիշի: Այլապես անհասկանալի կլինեին, թե ինչու այդ ուրիշը պետք է սրբագրեր ծաղկողի տառերով: Իսկ որ ծաղկողները հաճախ նաև սրբագրում էին ձեռագրերը, շատ փաստեր ունենք: Ահա մեկը. «ով իմ հոգևոր հայր, ծաղկելու ժամանակն լաւ միտ դնես զգրչիս սրակասն և զմտացս»⁷⁶: Ինքնատիպ է նաև պրականիշերը գրելու եղանակը. ծաղկողը ցանկացել է ուրիշին չկրկնել: Պրակի առաջին նիշը գրել է ոչ թե ստորին լուսանցքի կենտրոնում, ինչպես սովորաբար արվում է, այլ վերին լուսանցքի աջ անկյունում, բացառութեամբ Ա-ի (էջի վերին անկյունը նկարազարդ է): Այդպես՝ մինչև ԿԶ պրակը, որից հետո գրված է սովորական բոլորգրով: Ստեփանոսը կատարել է բոլոր լուսանցազարդերը և գլխազարդ-կիսախորանները՝ նա կատարել է նաև անկյունազարդեր և սյունամիջյա լուսանցազարդեր, որ արժանի են ուշագրության: Հիմնական դուշներն են «բոցադուշն» կարմիր, կապույտ, կանաչ և սպիտակ: Գլխազարդերում օգտագործել է նաև ոսկու փոշի, լուսանցազարդերի որոշ մասիվները կրկնվում են գլխազարդ կիսախորանում: Մեծ մասամբ բուսական և երկրաչափական զարդեր են, միայն մի քանի թռչնազարդեր կան, մյուսները հավանաբար պատռված-հանված են ձեռագրից: Ստեփանոսն է գրել նաև բոլոր գլխագիր զարդագրերը՝ դունավոր և անդուշն, վերջիններիս մեջ՝ նաև հիշատակագրությունները: Այս ամենը ցույց է տալիս, որ Տօնականը Ստեփանոսը ծաղկել է Ավագ վանքում: Ծաղկողը նախ պրականշել է, ապա զարդագրել (ոչ բոլոր գլխագրերը) և զարդանկարել՝ զարդերը դնելով յուրաքանչյուր գլխի հանդեպ: Հազվադեպ են նրանք կրկնվում, և ամեն մեկը մի ավարտուն նկար է. այնպես որ, շնայած ձեռագրի լուսանցքների մեծութեանը, որևէ անկյունում գրված լուսանցազարդը մեղմացնում է մագաղաթի մարմարյա սառնությունը և լցնում է ամբողջ էջը ջերմութեամբ: Այս նույն Ստեփանոսն է նկարազարդել նաև Վարդանի 1200 թ. ընդօրինակած Աւետարանը և կատարել մասնակի սրբագրություններ: Այդ Ստեփանոսը Ավագ վանքի միաբան Ստեփանոս գրչի հիշած «շնորհազարդեալ քահանայ Ստեփանոսն» է:

Մեր այս կարծիքի օգտին է խոսում Գարեգին Լեոնյանի մի վկայությունը: Ստեփանոսի 1201 թ. Ավագ վանքում ավարտած Ավետարանը մինչև վերջերս դանվում էր Փարիզում (ներկայումս Մաշտոցյան մատենադարան, ձեռ. № 10359): Մեզ թվում է, այդ ձեռագիրը նկատի ունի Գ. Լեոնյանը, երբ գրում է. «13-րդ դարի առաջին իսկ տարիներին գրվել ու պատկերազարդվել են երկու

74 Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 3ա:

75 Անդ, էջ 6բ, 9բ, 495ա, 498բ, 508բ և այլն:

76 Ա. Այուսմեյան, Ցուցակ Հայկպի, էջ 69:

նշանավոր գրքեր, որոնք մեր միջնադարյան գրքի պատմության մեջ վերին աստիճանի հազվագյուտ գործեր են: Դրանցից առաջինը Քեմախի Ավագ վանքում 1201 թվին գրված ավետարանն է, երկրորդը՝ Մշու Առաքելոց վանքի (Ս. Ղազար) 1202 թվին գրված մեծ Տօնականը (ճառերնորրը): Առաջինը, որ ներկայումս գտնվում է Փարիզում, մասնավոր ձևերում, արժանացել է նվրոպացի գիտնականների առանձին ուշադրության, այդ գրքի զարգանկարների մեջ մասնագետները գտել են հայկական հին գորգերի ծաղկանկարների մեծ նմանություն...»⁷⁷: Բազմաթիվ են այդպիսի գորգեր հիշեցնող ծաղկանկարները նաև Մշո Տօնականի գլխավարող կիսախորաններում: Ինչ իմանային, որ այդ էրկու նշանավոր ձևադրերը ստեղծվել են միևնույն վանքում և զարգարողը նույն մարդն է եղել, հայ միջնադարյան մանրանկարչության տաղանդավոր վարպետներից մեկը (տե՛ս նկ. 2, 3):

Է

Իր վիթխարիության հետ միասին Տօնականը նշանավոր է նաև ձևադրագիտական տեսակետից: Արդեն 12-րդ դարում խոշոր ձևադրերը նախընտրում էին գրել թղթի վրա և բոլորգրով. դյուրամատչելի էր և՛ գրանյութը և՛ գիրը: Հարևան ս. Գրիգոր Լուսավորչի վանքում, այդ ժամանակ Հովհաննես և Ղազար գրիչները թղթի վրա բոլորգրով նույնիսկ ավետարան էին ընդօրինակում: Դեռ ավելին, Ղազար վարդապետը իր ավետարանը սովորականից փոքր չափերով էր գրում. «գրեցաւ սա փոքրագոյն հասակաւ, վասն դիւրարարձիկ լինելոյ, ի շրջապտոյտ և ի խոռվասէր ժամանակիս և ի դառն դիպող աւուրցս բերմանց»⁷⁸:

Այդ քանը Վարդան գրիչին չէր անհանգստացնում, որովհետև ստացող պարոն Աստուածատուրը կամեցել էր, որ իր Տօնականը գրվի ոչ թե «փոքրագոյն հասակաւ, դիւրարարձիկ լինելոյ» համար, այլ լինի հսկայածավալ մի մատյան և պարունակությամբ լինի ավելին, քան նրան հայտնի Տօնականները: Բացի այդ Ավագ վանքի գրչության զարոցում ընդունված գիրը ուղղադիժ երկաթագիրն էր, ինչպես երևում է տեղի Վարդան և Ստեփանոս գրչի ընդօրինակություններից: Ձևագիրն ստեղծելու գործում խոշոր է ստացողի գիրը: Նա ձևադրի միաշն նյութական կողմը չէր ապահովում, այլև՝ թելադրում շափր, նյութի և գրի տեսակը, նկարազարդելու և կազմելու սրակը և այլն: Վերոհիշյալ Ղազար վարդապետ գրիչը վերևում հանդես է գալիս որպես ստացող, որովհետև նա իր համար էր ընդօրինակում և մտահոգվում իր ստացած ձևադրի ճակատագրով: Այս ընդգծում ենք այն պատճառով, որ երբեմն գրի կամ նյութի գործածության ժամանակը որոշելիս հաշվի չեն առնվում ստացողի, գրչի ցանկությունները, նրանց հնարավորություններն ու կարողությունները: Մշո Տօնականի ստեղծման մեջ գրչի կարողություններին հավասար վճռական է ստացող պատրոն Աստվածատուրի գիրը, որը ոչինչ չի խնայել պատկառելի մեծությամբ հոյակապ ձևադրական մի հուշարձան ստեղծելու համար: Պատրոն Աստվածատուրին շվիճակվեց տեսնել իր դանձն ավարտված: Ձևագրի հիշատակարանը չգրվեց, ձևագիրը չկազմվեց: Պատճառը անշուշտ Սերասաթիայի սուլթանի արշավանքն էր դեպի Կարին, որի ճանապարհն անցնում էր

77 Գ. Առնյան, *Հայ գիրքը...*, էջ 29—30:

78 Յիշատակարանք, Ա, էջ 687:

Ավագ վանքի վրայով: Գուցե դույժը լսելով՝ գրիչ Վարդան Կարնեցին շտապել է հայրենի Կարին դալառը, իսկ ձեռագիրը տարվել է Բարերդ «և յայսմ ամի» պատրոն Աստուածատուրը ձերբակալվել է ամիրայի կողմից «և ի ձեռն այնմ դազանի»⁷⁹ կնքել իր մահկանացուն:

Բ. Սարգիսյանը, Տօնականի վենետիկյան թերթերի վրա գրված հիշատակագրությունը նկատի ունենալով, ուր ասված է «զՅովհաննէս Միջնադրերացի, որ լի հավատով և հոգով ձեռնտու եղև յաղագս սուրբ գրոյս... որ մեծաշուքով մասնակից եղև, սուրբ և բարեճաշակ բուրաստանիս, և փոխանակ երկրատրիս ստացաւ զանճառելիին», գրում է. «կերևի թի փրկան: ավորելին վերջ գրված է սույն հիշատակագրությունը և թի Աստուածատուրի մահվանն ևտքը Հովհաննէս քահանան ստացող եղած ըլլա մատենիս, եթև «ստացաւ զանճառելիին» քացատրությամբ զայս ակնարկել ուզած է գրիչը»⁸⁰: Հովհաննէս Միջնադրերացին նույնպիսի ստացող էր, ինչպիսիք Տօնականի փրկագնման մասնակից մյուս, մի քանի տասնյակի հասնող անձնավորություններն են: Հովհաննէս Միջնադրերացուն մի քանի անգամ են հիշատակում ձեռագրում, նույնիսկ Հիշատակարանում (603ա, 603բ), որովհետև ձեռագրի 4000 դրամ փրկագնից 1100-ը նա էր ուվել: Այդ պատճառով «գրեցար երկրորդ պատարագ Յովաննիսի՝ հրամանաւ տէր Եսայեա, փիլիսոփայիցս և համարէն ուխտիս և դերապայծառ առաջնորդիս մերոյ Աբրահամու և սուրբ բնմրականաց Բ պատարագ անխարան ամ-յամէ կատարել»⁸¹: Տօնականի ստացողը, Աստուածատուրից հետո, Մշո Առաքելոց վանքն էր:

Ը

Այդ թվականից հետո անհայտ է նաև գրիչ Վարդանի ճակատագիրը: «Հընուա և վարժ ամենայն արհեստի գրչության» Վարդան Կարնեցի գրչից մեզ հայանի են մինչև 1200 թվականը օրինակած մի Տօնականի մասին տեղեկություն, այդ թվակա նին ավարտած Ավետարանը և վերջապես մեր Տօնականը: Միայն վերջինս էլ բավական է, որ Վարդան գրիչը մնա որպես հայ գրչության արվեստի մեծ երախտավորներից մեկը, որպես մեզ հասած հայերեն ամենախոշոր ձեռագրի կերտողը: Բայց փորձենք որոնումները: Ստեփանոս գրիչը, որի ընդօրինակած Ավետարանի հիշատակարանը շատ նման է Վարդանի ընդօրինակության հիշատակաշանին, և էջերով համընկնում են միմյանց, գրում է որ ինքն արտագրել է «յ(ը)նտիր և ի ստույգ արինակէ ամենայն արհեստիք լի և պատատուն, որ էր Կազմաի հոետորի»⁸²: Կոզմա հոետորը ժԲ դարավերջի և ժԳ դարասկզբի նշանավոր գրիչ և ծագող էր, որի ընդօրինակությունները համարվում էին ընտիր օրինակներ: Ի միջի այլոց այսպիսի դեպքերում «հոետոր» բառը ոչ թէ ճարտարախոս, ճառախոս է նշանակում, այլ ճարտարագիծ, գրչության նշանավոր վարպետ: Կոզմա գրչից Մաշտոցյան Մասենագարանում պահվում է Խարբերդի Բարջանջ գյուղում 1219 թ. գրած և

⁷⁹ Յիշատակարանը, Ա, էջ 712:

⁸⁰ Բ. Սարգիսյան. Յուցակ, Վենետիկ, Բ, էջ 480:

⁸¹ Մասենագարան, ձեռ. № 7729, էջ 603բ: Առաքելոց վանքի միաբաններից են նաև Աևտիս Երանցին և Երեմիան, որոնց հիշատակագրությունները «Յիշատակարանը»-ի մեջ սխալմամբ գրված են որպես ձեռագրի գրչի և ստացողի ժամանակակիցների հիշատակագրություններ:

⁸² Մասենագարան, ձեռ. № 10359, էջ 307բ:

ծաղկած մի ավետարան⁸³, մի այլ ավետարան՝ 1205 թվից գտնվում է սուրբ Ղազարի Մխիթարյան Մատենադարանում⁸⁴, և մի ձեռագրի նկարագրութլուն՝ Քորգոմ Գուշակյանի Սերասուփայի ս. Նշան վանքի ձեռագրերի ցուցակում⁸⁵: Այս վերջին ձեռագիրը գրված է «հաւանարար ժԲ գարու վերջ»⁸⁶, և ստացւոյն է վարդան կրօնավորը «ես նուստ քահանայ և կրօնաւորս Վարդան զփափագումն սրտի իմոյ և զյիշատակ հոգոյ իմոյ ետու գշել զսուրբ Աւետարանս իմով աշխատութեամբ և արդեամբք, ծաղկի նկարով և ոսկով զարդարեալ, ի յիշատակ հոգոյ իմոյ և ծնաւոյց իմոց, հաւր իմոյ Գաւթի և մաւր իմոյ՝ Քաղուհիի...»⁸⁷: Այստեղ հիշվում են հորեղբայր Գրիգորը և որդին՝ Պողոս պատանյակը: Արդյոք սույն Վարդան կրօնավորը մեր գրիչ Վարդան Կարնեցին չէ՞ և Կողմա գրչի սույն օրինակից չէ՞, որ 1200 թվականին ինքը, իսկ 1201 թվականին Ստեփանոսը ընդօրինակեցին մեկական ավետարան Սարգսի և Ստեփանոսի համար: Արդյոք օրինակ տալու համար չէ՞, որ Ստեփանոս գրիչը հիշում է «զընտրեալ քահանայն Վարդան... զի բազում իրաւք ազնական ևզեւ մեզ»⁸⁸: Հետագայում նրա անվանը շենք հանդիպում Ավագ վանքում, որտեղից հաջորդ ձեռագիրը՝ 1227-թվականին է պատկանում: Արդյոք 1202 թ. Ռուքն-է-ղ-գինի հրոսակների՞ց սպանվեց ոսկեծղի գրագիրը, թե՞ մահացավ բնական մահով: Ավագ վանքի գրչութլան զպրօքը շարունակեց իր գոյութլունը և ծաղկման հասավ հատկապէս ժԵ գարում, իր զպրօքով ու վարդապետներով⁸⁹, որի մասին մի ուրիշ անգամ:

Թ

Իսկ ո՞վ է Մշո Առաքելոց վանքում Տոնականը կազմել և հիշատակարանը գրել: Կազմողը և գրիչը իր անունը չի տալիս: Նա հիշատակարանում հիշվածներից որեւէ մեկը չէ, բայց հիշատակարանում երևում է ոչ միայն որպէս գրիչ, այլև որպէս ձեռագրի փրկութլանը գործուն մասնակից. «նոյն եւ մեր առեալ զքսա՝ զարձար երկնագումար ևզբայրանոցս մեր», — գրում է ձեռագիրը Առաքելոց վանք բերելու առթիվ, իսկ վերջում՝ «սկսա կազմել», այսա՝ «զկազմող զեզկելիս և զեզբայրիկ իմ զՍտեփանոսն յիշեսչիք ի սուրբ յաղաթս ձեր»:

Հիշատակարանը ամբողջական մի պատմութլուն է, անշուշտ խմբագրված Եսայի ևպիսկոպոսի կողմից: Գրիչը, որ աշխատել է հիշատակարանի գրութլունը նմանեցնել ձեռագրի գրութլան ոճին, գրչութլան արվեստի վարպետ է երևում: Այդ ժամանակ Առաքելոց ուխտի միաբանների մեջ կար մի նշանավոր վարդապետ, որի անունը չի հիշվում հիշատակարանում, այդ անձը Քեոզորոս վարժապետն էր: Ներսէս կամբրոնացին Տուտեարզու Քղթի պատասխանում, իր տեսակետը պաշտպանողների շարքում, թվում է նաև «բոլոր գաւառն Տարօն և որ ի նմա իմաստուն ևպիսկոպոսն Եսայի և վարժապետ Քէոզորոս»⁹⁰: Եսայի

83 Մատենադարան, ձեռ. № 7734:

84 Հայկական մանրանկարչութլին Մխիթարեան մատենադարանի ձեռագրաց, Ա. Վենետիկ, 1967, էջ 51:

85 Ք. Գուշակյան, Ցուցակ, էջ 25:

86 Յիշատակարանք Ա, էջ 667:

87 Անդ:

88 Մատենադարան, ձեռ. № 308ա:

89 Զ. Ոսկյան, Բարձր Հայրի վանքերը, Վիեննա, 1951, էջ 1—25:

90 Զ. Տաշյան, Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց, Մատենադարանի Մխիթարեանց, ի Վիեննա 1895 թ., էջ 334:

եպիսկոպոսին մենք տեսանք Տօնականի փրկութիւնը կազմակերպելիս: Մեզ թվում է հիշատակարանի հեղինակը, գրիչը և ձեռագրի կազմողը ուխտի այս նշանավոր միաբանն էր՝ Թեոդորոս վարժապետը, իսկ եզրայրիկ Ստեփանոսը ուխտի կրտսեր միաբաններից մեկը:

Մեր հոգիվածը տպագրութեան էր հանձնված, երբ Մարկոսյան հավաքածուի հրատարակիչ ձեռագրերի հետ միասին, որոնք կտակված էին Մատենադարանին, Փարիզից ստացվեց Ստեփանոս գրչի Ավագ վանքում ընդօրինակված Ավետարանը: 30,5×21 սմ մեծութեան մագաղաթյա ձեռագիրը համարյա անվթար է, եթե չհաշվենք խորաններից մի քանիսի և մեջտեղից երկու թերթի սլակասը: Թե՛ բնագիրը և թե՛ հիշատակարանը գրված են միանման ուղղաչիժ երկաթագրով, համարարբառը նույնպես, բայց փոքր տառերով: Մագաղաթը կոշտ է, «կաշիս կա(ր)ծր է», գրում է գրիչը լուսանցքում: Ց-ական թերթ է պրակը, բացառութեամբ մեկի, որից 2 թերթ չկա: Ա պրակից, ուր համարարբառն է գրված, մնացել է 7 թերթ: Առկա առաջին թերթի ա էջը Եվսեբիի թղթի երկրորդ կեսն է. նշանակում է առաջին կեսը գրված է եղել նախորդ թերթի բ էջում, որը չկա: Մյուս 6 թերթերից երևում է, որ համարարբառները գրված են միայն թերթի մեկ, իրար հանդիպակաց էջերում: Երրորդ և վեցերորդ թերթերը սղակված են, համապատասխանաբար սլակասում են Բ, Ե և Զ կանոնները: Եվսեբիի թղթի վերջի հաջորդ ամբողջ էջում նկարված է հյուսածո խաչ՝ հյուսածո շրջանակի մեջ: Խաչի իրար հավասար թևերի մեջտեղի մեկական և բրգածև հիմքի շորս քառակուսիները ոսկեզօծ են: Խաչի այսպիսի ձևը հնագույն ձեռագրերում ենք հանդիպում, մինչև ԺԹ դարը: Ա կանոնի գլխամասի զարդը կտրրված է, իսկ մարուք երեսում Տօնականում նկարված թռչնազարդերի գրչափորձն է արված: Գրչափորձ կա նաև 4-րդ ա երեսում: 7 բ և 8 ա հանդիպակաց ազատ էջերում Հովհաննես երեցը հետագայում նկարել է երկուական ավետարանիչ: Նկարազարդված են շորս ավետարանառաջ էջերը և մեկ լուսանցազարդ: Ա պրակը բաղկացած է եղել 10 թերթից, որից երեքը կորած են: Եվսեբիի թղթի խորանը չի նկարված, չեն ավարտված որոշ կանոնների սյունները, որոնք պարզ գծեր են: Իսկական ծաղկողը չի նկարել ավետարանիչներին, չկան լուսանցազարդեր: Ծաղկողի աշխատանքում նկատվում է շավարավածութիւն, ինչ-որ բան նրան խանգարել է, նա չի հասցրել լրիվ նկարազարդել ձեռագիրը:

Սակայն եղած բոլոր նկարները, բացառութեամբ Հովհաննեսի կատարած շորս ավետարանիչների նկարներից, ոճով ու գույնով նման են Մշո Տօնականի մանրանկարներին, և կասկած չի մնում, որ Ավագ վանքում միևնույն ժամանակ գրված այդ ձեռագրերը նաև միևնույն նկարչի գործերն են: Ավետարանառաջ էջերի երկաթագիրը և Մշո Տօնականի առաջին էջի երկաթագիրը իրար նման են ոչ միայն ձևով, այլև թանաքով: Գլխազարդի մեջ նկարված մարդկանց դեմքերի կատարումը համընկնում է Տօնականի առաջին թերթի նկարին: Խորանների վերին մասի զարդերը ավանդական գլխազարդերի նման չեն՝ նրանք երբեմն ո՛չ շրջանակ են ճանաչում ո՛չ ծանր սյուններ: Ազատ ոճավորված բուսական տերևներ են, որոնք տարածվում են վեր ու վար (տե՛ս նկ. 4): Նույնպես են նաև ավետարանառաջ էջերը:

Այդպես է վարվել Ստեփանոս ծաղկողը՝ Տօնականի լուսանցազարդերը և սնկյունազարդերը գծելիս: Ստեփանոսը գրչափորձեր է կատարել ավետարանի խորանների թերթերի ազատ էջերում, ի դեպ, Ավետարանը ավարտվել է 1201 թվականին, Տօնականը՝ 1202, բայց քանի որ վերջինս սկսված էր 1200 թ., մոտ երկու տարի հետո նրա երկու երրորդը պետք է ավարտված և ծաղկած լիներ: Գրչափորձի թռչունը մոտավորապես այդտեղ էլ ընկնում է՝ 83 սրականոց ձևազրի 60-րդ սրակում: Շտապողականությունը ու թերավարտությունը, որ նկատվում է Ավետարանը ծաղկելիս, հետևանք էր Տօնականի ծաղկման հսկայական աշխատանքի, որ ամբողջովին զբաղեցրել է ծաղկողին: Եթե զրան ավելացնենք նաև Տօնականի սրբադրությունը, որ կատարում էր ծաղկողը, սլարդ կդառնա նրա ծանրաբեռնվածության աստիճանը:

Ձեռագրի վերջում կա 1250 թ. կազմելու վերաբերյալ հիշատակարան: Երևում է, որ կազմվել է վերստին, որովհետև կարտված են բոլոր ծաղկած էջերի լուսանցային մասերից: Այստեղ հիշվում է նաև «Ընձեր նազաշն և ծնողան իւր զԳայլերն, որ աշխատեցաւ և ծաղկեցաւ իւր հալալ ընշիւք զսուրբ Աւետարանս»: Եթե ձեռագիրը կազմված չէր, բայց գրված էր համարաբար, ինչու Ընձերը շավարտեց գոնե կանոնների լրիվ ծաղկումը, չէ որ մի քանի գիծ էր պետք գծել միայն: Այնուհետև որակող են ավետարանի լուսանցազարդերը: Հովհաննեսը ավետարանիչներին նկարել է ձեռագիրը կազմելուց առաջ, մինչ նրա մասին ակնարկություն չկա, այն ժամանակ, երբ կազմողը հիշում է կազմի համար մի քիչ մետաբանաբար ավոողին՝ Ստեփանոսին: Բանն այն է, որ վերջինս իր ժամանակակիցն է, իսկ ծաղկող Հովհաննեսը՝ ոչ: Հովհաննեսը խորանները ծաղկելուց հետո է նկարել ավետարանիչներին: Նշանակում է կազմողին ժամանակակից չէ նաև խորանների ծաղկողը (որը Ստեփանոս ծաղկողն է) և որ ավետարանիչների փոխարեն նկարել էր խաչը, ինչպես անում էին հնում:

Ա. Կանոնի զլիսազարդում արդյոք Ստեփանոսի անունը չի եղել, որ կտրվել է: Ձեռագրի բոլոր նկարների եզրերի, ինչպես նաև մյուս էջերի, խորը կտրվածությունը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրը կազմվել է երկրորդ անգամ, առաջին կազմողը չէ Հովհաննեսը, ոչ էլ Ահարոն քահանան՝ առաջին ստացողը: Առաջին ծաղկողը Ստեփանոսն է, երկրորդը՝ Հովհաննեսը, Ընձեր նազաշից նկար չկա: Մանրանկարների Ստեփանոսի հեղինակության ապացույցն է Տօնականի և սույն ձեռագրի նկարների նմանությունը, որոնցից բերված է մի քանի նմուշ:

Անփոփենք: Հայերեն ձեռագրական արվեստի գլուխ-գործոցներից մեկը, Մաշտոցյան Մատենադարանի № 7729 Տօնական-ճառընտիրը պատրոն Աստուածատուր Բաբերդացու պատվերով Վարդան Կարնեցի գրիչը գրել, իսկ Ստեփանոս քահանան ծաղկել է 1200—1202 թթ., Դարանաղյաց գավառի Ավագ վանքում: Այն կոչվում է և պիտի շարունակվի կոչվել Մշո Տօնական կամ Մշո ճառընտիր: Մշո Առաքելոց վանքի միաբանները, Եսայի եպիսկոպոսի զլիսավորությամբ, այն փրկեցին գերությունից, պահպանեցին գուրգուրանքով և ավանդեցին դարերին: Եթե հայերեն ամենախոշոր ձեռագիրը իր ծնունդով պարտական է Ավագ վանքին, նրա գրիչներին, ծաղկողներին և Բաբերդի ու-

յիս պատրոն Աստվածատուրին, ապա իր գոյությամբ՝ Մշո Առաքելոց վանքի միաբանների սերունդներին: «Եւ ոչ եւս կարեաք գնել, զի հինգ հազար դրամ խնդրէր բոծորն⁹¹ այն, որ է տաճիկ, և դարձեալ մեծաւ (աղաշանաւք) հազիւ կարացաք գնել ի շորս հազար դրամ, և փա՛ւք, փա՛ւք թաղաւորին ...Եւ մեր առեալ զբսա՛ դարձաք յերկնագումար եղբայրանացոս մեր, որ յորշորջի Ղազարու վանս, և եզաք զբսա առ դրանս սուրբ Առաքելոցս»⁹²: Չեռագիրն այնտեղ մնաց ավելի քան չոթ դար, մինչև մեծ եղեռնը:

A. S. МАТЕВОСЯН

КОГДА И ГДЕ НАПИСАН МУШСКИЙ ТОРЖЕСТВЕННИК

(Р е з ю м е)

Рукопись Матенадарана № 7729 является в настоящее время самой крупной по величине армянской рукописью и называется Мушским торжественником (Чарынтиром), так как в течение 700 лет—с 1205 по 1915 год — хранилась в монастыре Аракелоц Мушской области.

Тщательное изучение письма памятной записи и содержащихся на полях книги исторических данных, а также сравнение с другими рукописями, написанными тем же переписчиком и украшенными тем же художником, дают возможность установить, что данная рукопись написана в 1200—1202 гг. в монастыре Аваг-ванк, находящемся на горе Сепух области Даранагяц Великой Армении.

Рукопись состоит теперь из 600 пергаментных листов, размером 70,5×51,55 см и весит 27,5 килограмма. Вначале рукопись имела 661 страницу.

Писец Вардан, художник—Степанос, получатель Аствацатур Бабердци.

A. S. MATEVOSSIAN

LA DATE ET LE LIEU D'EXECUTION DU RECUEIL D'HOMELIES DE MOUCH

Le Recueil d'Homélie de Mouch qui représente le plus grand manuscrit arménien connu est conservé au Maténadaran d'Erévan sous le numéro 7729. Si son nom se rattache à celui de Mouch, c'est qu'il appartient pendant sept siècles, de 1205 à 1915, au monastère Arakélots du lieu.

⁹¹ «Բոծոր» բառը հատուկ անուն չէ, ինչպիս կարծում են ոմանք, այլ համարժեք է տաճիկ բառին, 1347 թ. մի ձեռագրի հիշատակարանում կարգում ենք. «Զստացաւ ճարհս (անունը չի գրված) միայնակեացն, որ էր ի տղայութեանն յազգէն բոծորայ... և հայեցաւ ի Քրիստոս, և հաւատաց և եղև միանձնաւոր» (Մատենադարան, ձեռ. № 3797, էջ 713բ):

⁹² Մատենադարան, ձեռ. № 7729, էջ 603ա:

Le manuscrit se composait à l'origine de 661 feuilles de parchemin (dimension 70,5×51,55 cm). Il n'en compte plus que 600 et pèse 27,5 kg.

Un examen minutieux de l'écriture, du colophon et autres inscriptions mémoriales, d'une part, les renseignements recueillis dans des manuscrits dus aux mêmes copiste et peintre, d'autre part, permettent d'établir que le manuscrit 7729 fut exécuté en Grande Arménie, dans le canton de Daranaghik, au couvent d'Avag Vank, au pied du mont Sépouh, en 1200—1202.

Le copiste en fut Vardan; le peintre, Stépanos; le commanditaire, Astvadzatour Baberdatsi.